

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ ƏLÖVSƏT QIZI ABDULLAYEVA

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
MÜRACİƏT BİLDİRƏN SÖZLƏRİN PRAQMATİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2012

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi məsləhətçi: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəsmi opponətlər: **İlham Mikayıl oğlu Tahirov**
filologiya elmləri doktoru

Qələmşah Nuru oğlu Heybətov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi Dilçilik kafedrası

Müdafiə « 30 ___ » ___ 10 ___ 2012-ci il saat « ___ »-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31, V mərtəbə,
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ___ » _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Mövzunun aktuallığı dilçilərin dil və mədəniyyət probleminə artan maraqlarından, müraciətin rolu və yerinin aydınlaşdırılmasından, müraciətlə bağlı funksiyaların reallaşdırılmasının üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsindən, eyni zamanda tipoloji baxımdan fərqli olan ingilis və Azərbaycan dillərində müraciətin praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən irəli gəlir.

İngilis və Azərbaycan dillərində müraciətin tədqiqinə kompleks yanaşma həm bu iki dilin praqmatik xüsusiyyətlərini, onların milli-mədəni baxışlarını, həm də ingilislərin və azərbaycanlıların müraciətin işlədilməsi ilə bağlı oxşar və fərqli cəhətlərini açıb göstərməyə imkan yaradır. Hal-hazırda Azərbaycan dilində münasib kommunikativ situasiyalarda müasir müraciətin istifadəsi ilə bağlı müəyyən çətinliklər vardır.

Müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi başqa bir xalqın mentalitetinin əsaslarını, milli xarakterini və kommunikativ davranışlarını öyrənmək, kommunikativ uğursuzluqların və emosional diskomfortun səbəblərini bilmək baxımından faydalı bir mənbə olacaqdır.

Haqlı olaraq qeyd etməliyik ki, müraciət bildirən sözlərin tədqiqi dil daşıyıcılarının nitq davranışları ilə bağlı olan milli-mədəni xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasının effektiv üsuludur.

Artıq uzun zamandan bəri müraciət bildirən sözlər bir çox linqvistlərin diqqət mərkəzində qalmaqdadır: (Braun R, Gilman A; Ervin-Trip S; Levinson L; Liç G; Busse B; Kaldas C, Tulan S; Cavadov Ə; Mirzəyev E; Hacıyeva N; Hacıyev K; Orucova Ş).

Lakin bu sahə ilə bağlı bəzi tədqiqat işlərinin olmasına baxmayaraq, kommunikasiya prosesində müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqata cəlb edilmədiyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz bu baxımdan da müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə ehtiyac vardır. Çünki praqmatik baxımdan belə bir tədqiqat işi ilk dəfə araşdırılır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın predmeti müraciət bildirən sözlər, obyektı isə tipoloji cəhətdən fərqli olan ingilis və

Azərbaycan dillərində onların praqmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, şərhinin verilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində praqmatikanın tədqiqi tarixini araşdırmaq, nəzakətlik və nəzakətsizlik strategiyalarını tədqiq etmək və praqmatik aspektdə müraciət bildirən sözlərin şərhini verməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

1. Praqmatikanın tarixinə dair araşdırmalar aparmaq.
2. Müxtəlif sistemli dillərdə müraciət bildirən sözlərin praqmatik baxımdan müqayisəli təhlilini vermək.
3. Müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaq.
4. Nəzakətlik və nəzakətsizlik strategiyalarını tədqiq etmək.
5. Praqmatik aspektdə müraciətin əsas xüsusiyyətlərini açıb göstərmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlərin praqmatik baxımdan müqayisəli təhlili aparılır, paralellər göstərilir, onların müəyyən ünsiyyət situasiyasında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətləri qeyd olunur.

Tədqiqatın əsas müddəaları. İngilis və Azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim olunur:

- Praqmatika – kontekstdən asılı olan mənalardan bəhs edir, yəni praqmatika semantikanın əhatə etmədiyi mənanı öyrənir. Belə ki, praqmatika sözlər işləndikləri zaman onların ifadə etdikləri mənalardan bəhs edir;
- Cümlənin praqmatik şərh qeyri-stabildir. Cümlənin mənası onun həqiqilik dəyəridir;
- Kontekst mətni əhatə edən mühitdir və hər zaman onun mənasını müəyyənləşdirir. Kontekst üç sahəyə bölünür və danışanın biliyi kontekstin bir hissəsini təşkil edir;
- Hər hansı bir dildə danışan zaman nitq aktları yaranır və bu aktlar da bir neçə funksiyanı yerinə yetirir;

- Söyləmdə fərz edilən, lakin göstərilməyən semantik-praqmatik komponent – implikasiyadır;
- Müraciət – ünsiyyətin milli-mədəni xüsusiyyətlərini ifadə edən vahid kimi praqmatik faktorlardan və nitq etiketlərindən kənarında araşdırıla bilməz;
- Vokativlər vasitəsilə insanlar arasında olan status və sosial rollar fərqi daha aydın görmək mümkündür.
- Müraciət bildirən sözlərin hər iki dildə oxşar və bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas müddəaları ayrı-ayrı mədəniyyətlərə malik xalqların istifadə etdikləri müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi-nəzəri baxışları genişləndirir, onların oxşar və fərqli cəhətləri haqqında yeni fikirlərin formalaşmasına yol açır.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi ingilis, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin şərhində faydalı mənbə rolunu oynaya bilər. Belə bir tədqiqat işi ingilis dilinin bu aspektinin Azərbaycan dili auditoriyasında tədris prosesini daha da təkmilləşdirməkdə və praqmatika barəsində dilçilikdə mövcud olan, yaxud olmayan nəzəri biliklərlə zənginləşdirməkdə də xeyirli olacaqdır.

Heç şübhəsiz, dissertasiya işindən ali məktəblərdə ümumi və tipoloji dilçilikdə, xüsusilə dilçiliyin müxtəlif sahələrində praqmatikanın tədrisi ilə əlaqədar da istifadə oluna bilər. Eyni zamanda ali məktəblərdə ümumi və tipoloji dilçilik kimi nəzəri fənlərin tədrisi üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması zamanı da faydalanmaq olar. Qeyd edilən məsələlərin mühüm bir hissəsindən gələcək elmi-tədqiqat işlərində də geniş istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Dissertasiya üzərində iş prosesində linqvistik təhlil metodlarından, daha doğrusu, təsviri, müşahidə və müqayisə metodlarından geniş istifadə edilmiş, tədqiqat obyektinə olaraq, ingilis dili əsas götürülmüş, Azərbaycan dili ilə müqayisələr aparılmışdır.

Dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində çap olunmuş lüğətlərdən, dilçiliyə dair kitablardan, monoqrafiya və məqalə-

lərdən, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarından və bədii ədəbiyyat nümunələrindən geniş istifadə edilmişdir.

İşin aprobeasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmiş, müzakirə olunmuş və açıq müdafiəyə buraxılmışdır.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı məqalələr çap olunmuş, müxtəlif elmi və beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“İşin ümumi səciyyəsi”ndə mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılır, dissertasiyanın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar formalaşdırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti işıqlandırılır, onun elmi-nəzəri, elmi-praktik əhəmiyyəti göstərilir, metod və mənbələrindən danışılır. Eyni zamanda tədqiqatın aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Praqmatikanın inkişafı və təşəkkülü”** adlanan birinci fəslə altı yarımfəsildən ibarətdir.

“Praqmatikanın tədqiqi tarixi” adlı birinci fəslin birinci bölməsində «praqmatika»nın semiotikanın bir sahəsi kimi Ç.Morris tərəfindən XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından başlayaraq tətbiq edilməyə başladığı qeyd olunur və eyni zamanda vurğulanır ki, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində praqmatika J.Ostin, J.Syörl, Z.Vendlen və b. tərəfindən irəli sürülən nitq aktlarının məntiqi-fəlsəfi, P.Qraysın məna və L.Linskoqun, P.Strosonun referensiya ilə bağlı praqmatik nəzəriyyələrinin təsiri altında C.Pirsin ideyaları ilə stimullaşdırılan lingvistik tədqiqatlar sahəsi kimi formalaşmışdır¹.

Praqmatika ilə bağlı tədqiqatların qədim Yunan və Roma dilçiliyinə aid olmasına baxmayaraq, bu termin mənşəcə qədim latın

¹www. google.com

sözü «*pragmaticus*» və yunan sözü «*pragmaticos*» sözlərindən olub, «iş, hərəkət, təsir» mənalarını ifadə edir¹.

Praqmatik tədqiqatın Anqlo-Amerikan ənənəsi Niderland, Danimarka, Norveç və Belçika kimi kontinental ölkələrdən olan tədqiqatçıların iştirakı ilə müstəsna dərəcədə inkişaf etdirilərək təkmilləşdirildi. Bu inkişafın simvolu 1987-ci ildə BPA (Beynəlxalq Praqmatika Assosiasiyasının) yaradılması oldu. BPA praqmatikanı linqvistik adaptasiya nəzəriyyəsi kimi qəbul etməyi təklif etdi. Bundan sonra praqmatika mikro və makro komponentlərin birliyi kimi dərk edildi².

Məlumdur ki, semantika və praqmatika mənaları öyrənir. Lakin semantika – kontekstdən kənar, yəni kontekstdən asılı olmayan, praqmatika isə – kontekstdən asılı olan mənadan bəhs edir. Bu fikir ilk dəfə C.Katz tərəfindən irəli sürülüb. Ümumiləşdirmə aparsaq, praqmatikaya belə bir tərif vermək olar: praqmatika – semantikanın əhatə etmədiyi mənaları öyrənir. Bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq, bu tərif praqmatik fenomenin vahid xarakterik əlamətlərini özündə cəmləşdirmir. Bu fenomenlə bağlı başqa bir tərif isə bu cür səslənir: praqmatika – dil ilə kontekst arasındakı əlaqəni öyrənir³.

N.Kollincin fikrincə, praqmatika – interaktiv kommunikasiyada sözlərin ifadə etdiyi mənaları öyrənir, başqa sözlə desək, real mübadilədə danışanın dinləyənlə necə işləməsini öyrənir⁴. P.Qrandiyə görə, praqmatika – anlaşılmazlığı izah etmək üçün istifadə edilən sistematik yolları öyrənir.⁵ Beləliklə, praqmatika danışanın sözlərinin nə ifadə etməsi və danışan öz sözləri ilə nə ifadə edə bilməsi arasındakı fərqi aydınlaşdırmalıdır. Praqmatika ilə məşğul olan digər qrup dilçilər isə qeyd edirlər ki, praqmatika – dildən istifadədə, yəni insanların söylədiklərinin ortaya çıxarılmasında və

¹ Trask R.L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics, Routledge, 1993, p. 346.

² Mey J. Pragmatics. An Introduction. Oxford: Blackwell, 1993, p. 190.

³ Levinson S. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 21.

⁴ Collinge N.E. Thoughts on the Pragmatics of Ancient Greek. PCPhS 214, 1988, p. 11.

⁵ Grundy P. Doing Pragmatics. London: Edward Arnold; New York, 1995, p. 217.

deyilənlərin başqaları tərəfindən şərh edilməsində kontekstin rolunu öyrənir.

“Cümlənin pragmatik şərhı” yarım bölməsində göstərilir ki, pragmatikanın əsas məqsədi cümlə və onun ifadə etdiyi məna arasında mövcud olan boşluğu doldurmaqdır.

Cümlə şərhinin iki növü mövcuddur:

1) aşağı hədli – «minimum səviyyədə» → SEM

2) yuxarı hədli – «maksimum səviyyədə» → PRQ

SEM-nin PRQ ilə birləşməsi nəticəsində dəqiq şərh yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, SEM şərh stabil, PRQ şərh isə qeyri-stabildir.

“Kontekst” adlı yarım bölmədə «kontekst» termininin müasir dilçilikdə bir çox mənalarda işləndiyi vurğulanır: 1) sözlü kontekst; 2) nitq situasiyası (konsituasiya) – ünsiyyət şəraiti, nitq şəraiti, sözlü kontekstin mövcudluğu şəraiti; 3) mədəniyyət konteksti – sözlü kontekstin mövcudluğu şərhinin şəraiti, xalqın sözlü mədəniyyəti.¹

B.Hillel qeyd edir ki, kontekst mətni əhatə edən mühitdir və hər zaman onun mənasını müəyyənləşdirir. C.Layonza görə, kontekstlər, öz növbələrində, müəyyən situasiyalarda yazıçıların yaradıcılığı olan mətnlərin vasitəsilə yaradılır və daimi olaraq transformasiyaya uğrayır².

Kontekst üç ümumi sahəyə bölünür: 1) mühit; 2) iştirakçılar; 3) məqsəd.

Araşdırmalardan aydın olur ki, pragmatikada kontekstin 2 növü fərqləndirilir: 1) linqvistik kontekst; 2) fiziki kontekst.

Linqvistik kontekst – sualda, eyni ifadə və cümlədə leksik bəndi əhatə edən sözlər yığındır. Fiziki kontekst – verilmiş sözün yeri və onun işləndiyi situasiyadır. Bütün bunlar sözlərin düzgün başa düşülməsinə yardım edir.

“Nitq aktları” yarım bölməsində qeyd olunur ki, pragmatikanın mühüm aspektlərindən biri nitq aktlarıdır. Nitq aktı ifadə ilə müşayiət olunan hərəkətlərdir.

Nitq aktı nəzəriyyəsi C.Ostinin adı ilə bağlıdır.

¹ Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, s. 304-306.

² Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, 2008, s. 41.

Nitq aktının 3 növü olduğu vurğulanır: 1) lokutiv akt; 2) illokutiv akt; 3) perlokutiv akt.

Lokutiv akt – dil strukturlarının məna baxımından düzgün qurulmasına nəzarət edir. İllokutiv akt – fikri dinləyəne çatdırmaq üçün öz niyyətini dilə gətirməkdir. Bu isə müəyyən məqsədlə edilir. Perlokutiv akt isə edilən hərəkətin nəticəsidir¹.

J.Syörlə görə nitq aktının aşağıdakı funksiyaları vardır:

- 1) representativ: şərh, təsnifat, təsdiq, rədd, etiraz, cavab vermə;
- 2) direktiv: əmr, xahiş, rica, icazə, məsləhət;
- 3) kommissiv: and, təklif, vəd, söz vermə;
- 4) ekspressiv: təşəkkür, üzrxahlıq, təbrik;
- 5) deklarativ: rədd, imtina, əmr, işdən çıxarma, ad vermə, elan etmə².

Dissertasiyanın *“Kooperativ prinsipi və danışıq implikasiyaları”* adlı yarım bölməsində P.Qraysın kommunikasiyanın baş tutması üçün kommunikasiya iştirakçıları həmsöhbətlərin nədən xəbər verdiklərini fərz etməli olduqları vurğulanır. Bu fərziyyə kooperativ prinsipi kimi qəbul edilir³. Praqmatik əqli nəticə üçün mühüm olan çoxmənalılığın, deyksisin, presuppozisiyanın kommunikasiya iştirakçıları tərəfindən qiymətləndirilən ehtimalları kooperativ prinsipi adlandırılır. Kooperativ prinsipi söhbət zamanı məqsədin aşkarlanmasına və söhbətin istiqamətinə şüurlu surətdə imkan yaradır.

Dinləyənlər vaxtaşırı söhbətə qoşulur, kooperativ prinsipinə şərait yaradır, hətta fikir üstüörtülü deyilsə belə, ondan əqli nəticə çıxarırlar.

P.Qraysın fikrincə, adresat kommunikasiya yaratmaq üçün danışanın sözlərinin düzgün məqsədli olduğunu fərz etməlidir. Adresatlar danışanın sözlərinin nə isə ifadə etdiyini zənn edir və

¹ Allwood J. Logic, Pragmatics and Grammar. Gothenburg: Department of Linguistics, 1977, p. 43.

² Searl J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, UP, 1969, pp. 59-72.

³ Grice H.P. Logic and Conversation. In P. Cole, Morgan, 1975, v. 3, pp. 41-58.

həmin mənanı aydınlaşdırmağa çalışırlar. Kooperativ prinsipin dörd maksimum (prinsipə) bölündüyü qeyd olunur.

- 1) kəmiyyət maksimumu;
- 2) keyfiyyət maksimumu;
- 3) relevantlıq maksimumu;
- 4) tərz maksimumu¹.

Danışan bəzi sözləri bir-birinə uyğunlaşdırmağa müvəffəq olmadıqda implisit mənalara ifadə etməyə çalışmalıdır. Bu ifadə olunan mənanı P. Qrays implikasiya adlandırır².

İmplikasiya – söyləmədə fərz edilən, lakin göstərilməyən semantik-praqmatik komponentdir. İmplikasiyanın iki növü mövcuddur: 1) danışiq implikasiyası; 2) şərti implikasiya.

“*Nəzakətlik*” adlı birinci fəslin ikinci bölməsində nəzakət-liliyin nitqin kontekstə uyğun növünə aid olduğu qeyd edilir. P. Braun və S. Levinsonun nəzəriyyələrinə əsaslanaraq nəzakətliliyi bu cür müəyyənləşdirmək olar:

*danışanla adresat arasında mövcud olan sosial iyerarxiyanın
lingvistik baxımdan manifestasiyası:*

- 1) danışanla adresat arasında sosial distansiya;
- 2) danışanla adresat arasında güc fərqi;
- 3) adresatla bağlı impozisiya dərəcəsi³.

Yuxarıdakı şərhdən aydın olur ki, danışanlar arzu olunan nitq aktlarını yerinə yetirməkdən başqa, öz adresatlarına müəyyən psixoloji təsirlər göstərmək niyyətində olurlar. Məsələn, onlar adətən öz üzrxahlıqlarının qəbul olunmasını, xəbərdarlıqlarının nəzərə alınmasını istəyirlər. Bəzən onlar adresatları qəzəbləndirir və bəzən də bundan uzaq olurlar. Danışanlar pis xəbərlərin hədsiz təəssüflə və ya onsuz, yaxşı xəbərlərin isə hədsiz ruh yüksəkliyi və ya onsuz qəbul olunmasını arzulayırlar.

¹ Verschueren J. Understanding Pragmatics. Oxford University Press Inc., New York, 1999, p. 32.

² Grice P. Presupposition and Conversational Implicature. In P. Cole (ed), 1981, p. 183.

³ Brown P., Levinson S. Politeness. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 78.

Dissertasiyanın növbəti üçüncü bölməsində “*Sima*”dan bəhs olunur. Qeyd edilir ki, kommunikasiya iştirakçılarının psixoloji tələblərinə əsaslanan termin *sima* adlanır. Bu termin sosial və linqvistik interaksiya nəzəriyyəsinin bir xassəsi kimi ilk dəfə 1967-ci ildə Ervin Qoffmanın «Interaction Ritual» adlı kitabında işlədilib. E.Qoffman *sima* anlayışını «itirilmiş *sima*» (lose face) ifadəsi şəklində izah edib. Onun fikrincə, *sima* – insanın özü üçün əlverişli formada təsdiqlədiyi pozitiv sosial dəyər və sosial atributların şərtləri əsasında müəyyənləşdirilən şəxsi imicdir. Bu kommunikasiya prosesində insanın özü tərəfindən deyil, onun həmsöhbəti tərəfindən yaradılır. İstənilən şəxs həmişə yalnız başqalarının iştirakı ilə öz *simasını* itirir və yenidən qazana bilər¹.

P.Braun və S.Levinson *simanın* pozitiv və neqativ adlanan iki əlavə aspektini müəyyənləşdirirlər:

- 1) pozitiv *sima* – ictimai imicin bəyənilməsi;
- 2) neqativ *sima* – kiminsə işinə qarışmaq bacarığı.

Növbəti dördüncü bölmə “*Sima-qorxuducu hərəkətlər*”ə həsr olunub. Danışanın neqativ *siması* ilə bağlı qorxuları danışanı başqa birinin öhdəliyi altına qoyan hərəkətlərdə rast gəlinir və bu səbəbdən də danışanın müstəqil hərəkət etməsi məhdudlaşır. Məsələn, kimisə hər hansı bir hərəkətə görə üzr istəməyə məcbur etmək istənilən şəxsin həmin hərəkəti yerinə yetirmək bacarıq və hazırlığına toxuna bilər. Danışanla bağlı pozitiv *sima* qorxuları onların öz sosial dəyərlərini qavramaq qabiliyyətini azaldan hərəkətlər nəticəsində yaranır. Oxşar səbəblər adresatın pozitiv və neqativ qorxularına da aiddir. Qeyd etməliyik ki, nitq aktının bəzi növləri hər iki tərəf üçün potensial *sima* qorxuları yaradır. Beləliklə, söhbət mübadilələri danışan və adresatın *siması* ilə bağlı potensial qorxuları əhatə etdiyi üçün *sima* ikitərəfli olaraq zəif görünür.

P.Braun və S.Levinson qeyd edirlər ki, ikitərəfli zəif *simaya* dair kontekstdə istənilən şüurlu şəxs bu *sima-qorxuducu hərəkət-*

¹ Goffman E. Interaction Ritual. New York: Anchor Books, 1967, p. 53.

lərdən uzaqlaşacaq və ya bu təhlükəni minimum həddə endirmək üçün müəyyən strategiyalar işləyib hazırlayacaqdır.¹

Dissertasiyanın **“Qeyri-rəsmi, pozitiv və neqativ nəzakət strategiyaları”** adlı beşinci bölməsində qeyri-rəsmi strategiyalar danışanın «həqiqətə uyğun etirazla» danışmasını tələb edir. Yəni, danışan nitq aktını açıq-açığına etmədiyi üçün potensial baxımdan bunu heç etmədiyini də dana bilər. Bir çox vəziyyətlərdə danışanın əlaqə məksimlərindən uzaqlaşması qeyri-rəsmi nəzakət strategiyalarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Neqativ və pozitiv nəzakət strategiyaları adresatın pozitiv və neqativ simasına birbaşa müraciət etməyə kömək edir. Pozitiv nəzakət strategiyaları danışanla adresat arasında mövcud olan həmrəyliyi göstərmək məqsədilə nəzərdə tutulur. Bu strategiyalara aşağıdakı mülahizələr daxildir:

1) danışan üstün vəziyyətdə olduğu zaman böyük yaxınlıq dərəcəsini və kiçik güc differensiyasını göstərməli;

2) adresat sosial baxımdan üstün vəziyyətdə olduğu zaman yaradılmış güc strukturu ilə bağlı həmrəylik və razılıq göstərməli².

Pozitiv-sima hərəkətinə eyni zamanda dostluq əlaqəsini bildirən ifadələr də daxildir. Pozitiv-sima strategiyalarından daha çox danışan sosial baxımdan adresatdan üstün olduğu (və ya bərabər olduğu) vəziyyətlərdə istifadə olunur. Neqativ-sima hərəkətinə məhdudiyət, şəxsiz konstruksiyalar və itaətlə bağlı ifadələr daxildir. Negativ nəzakət strategiyalarından danışan sosial baxımdan aşağı vəziyyətdə olduğu zaman istifadə edilir.

Nəhayət, dissertasiyanın birinci fəslinin sonuncu, altıncı bölməsində **“Nəzakətsizlik strategiyaları”**ndan bəhs olunur. Bəzi hərəkətlər özünəməxsus bir tərzdə nəzakətsizlik ifadə edir və sima-qorxuducu olur. Bu hərəkətlər nəzakətsizlik kimi qəbul edilir.

J.Qalperer nəzakətsizliyin iki növünü fərqləndirir:

1) anadangəlmə nəzakətsizlik;

¹ Brown P., Levinson S. Politeness. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 68.

² Blum-Kulka S. Indirectness and Politeness in Requests: Same or Different. Journal of Pragmatics, 1987, p. 138.

2) süni nəzakətsizlik.¹

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, nəzakətsizliyin üçtərəfli modelinə aşağıdakılar daxildir:

1) qabaqcadan düşünülmüş nəzakətsizlik: olduqca böyük güc və distansiyadan asılı olan, sosial distansiya, güc fərfini tənzimləməyə və maksimum həddə çatdırmağa xidmət edən hərəkətlər;

2) süni nəzakətsizlik: olduqca kiçik sosial distansiya, gücdən, yəni yaxın münasibətdən asılı olan, sosial əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə və təsdiqlənməsinə xidmət edən hərəkətlər;

3) korrektiv (islahedici) nəzakətsizlik: olduqca kiçik sosial distansiya və gücdən, yəni yaxın münasibətlərdən asılı olan, lakin adresatın fikirlərinin düzəldilməsinə xidmət edən hərəkətlər.

Dissertasiyanın II fəslı *“Praqmatik aspektdə müraciətin əsas xüsusiyyətləri”* nə həsr olunub. Bu fəsil yeddi yarım fəsildən ibarət olub aşağıdakı məsələlərdən bəhs edir.

“Nitq mədəniyyəti və nitq etiketləri” adlı ikinci fəslin birinci bölməsində göstərilir ki, bəşəri mədəniyyətlərdən biri də nitq mədəniyyətidir. O, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya və ünsiyyətə xidmət edir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın dilində onun milli təfəkkürünə və etnoqrafiyasına uyğun müraciət formaları mövcuddur. Həmin müraciət formalarına nitq etiketləri deyilir.

N.Formanovskaya nitq etiketinə belə bir tərif verir: «Nitq etiketi adı altında cəmiyyət tərəfindən ünsiyyət quranların əlaqə yaratması, onu davam etdirməsi və seçilmiş tonallıqda ünsiyyəti kəsmək üçün qəbul olunmuş ünsiyyət davranışını nizamlayan qaydalar və ünsiyyətin milli spesifik stereotip sistemi başa düşülür»².

Nitq mədəniyyəti hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir³.

¹ Culperer J. «Towards an Anatomy of Impoliteness». JoP, 1996, p. 350.

² Yunusov D. Konstruktiv dialoq və ya düzgün ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti // Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 336-337.

³ Axundov A.A. Ümumi Dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1988, s. 115.

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətlərin tərkib hissəsidir. Belə ki, istənilən millətin mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri də gözəl nitqdir.

Məlum olduğu kimi, nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri bunlardır: 1) nitqin düzgünlüyü; 2) nitqin dəqiqliyi; 3) nitqin ifadəliliyi.

Nitqin düzgünlüyü dedikdə, dilin fonetik, leksik, qrammatik və s. bu kimi qayda-qanunların pozulmaması nəzərdə tutulur. Məsələn, *zəng çalmaq əvəzinə zəng etmək* işlədilməlidir.

Nitqin dəqiqliyi üçün söz, ifadə, cümlə kimi dil vasitələrini düzgün seçmək lazımdır. Məsələn, *soyuq gəlir* düzgün olsa da, dəqiq deyil. Ona görə də bunun əvəzinə *soyuq düşür* ifadəsi işlədilməlidir, çünki bu həm düzgün, həm də dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyinə isə daha çox ifadə kəsb edən dil vasitələrinin işlədilməsi daxildir. Məsələn, «*Oğlan öz taleyini məhv etdi*» əvəzinə «*Oğlan öz taleyini puç etdi*» cümləsini işlətmək daha ifadəli olar.

Nitqin düzgünlüyü hər kəsdən tələb olunur, nitqin dəqiqliyinə də hər kəs çalışmalıdır, nitqin ifadəliliyi isə yalnız söz sənətkarlarına aiddir. Bütün bunları bilmədən nitq etiketlərinin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyindən danışmaq olmaz.

Nitq etiketlərinin aşağıdakı növləri vardır: 1) müraciət etiketləri; 2) görüşmə etiketləri; 3) ayrılma etiketləri; 4) təbrik etiketləri; 5) alqışlar¹.

Məlumdur ki, müraciət etiketləri, digər etiketlərlə müqayisədə böyük üstünlüyə malikdir. Müraciət ünsiyyət formasının başlanğıc və çıxış nöqtəsidir. Ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesi onunla başlanır.

Nitq prosesində ən çox istifadə olunan söz və ifadələr müraciət formasında olur. Müraciət bildirən sözlər fikri konkretləşdirdiyi üçün cümlənin müxtəlif yerlərində işlənə bilər.

Belə sözlərdən istifadə etməyin çox incə şərtləri olduğunu yaddan çıxarmaq olmaz. Belə ki, müraciət bildirən sözlər nitq mədəniyyətinin göstəricisi olmaq etibarilə danışanın mədəniyyətini nümayiş etdirir.

¹ Qarayeva H. Azərbaycan dilində nitq etiketlərinin öyrədilməsi məsələsi. Bakı: Təhsil, 1999, s. 20.

Bu şərtlər danışanın müraciət etdiyi şəxsə münasibətinin göstəricisinə çevrilir. Belə ki, müraciət edən öz ifadələrində mədəni etiket qaydaları ilə səsinə, səsinin tonuna, intonasiyasına, tembrinə, məntiqi vurğulu və ya adi vurğu ilə deyilib-deyilmədiyinə fikir verməli olur. Müraciət pafosu ünsiyyət zamanı insanın uğurunu təmin edir. Ona görə də müraciət etiketində hər cür nüanslara fikir vermək lazımdır. Müraciət etiketlərində aşağıdakı ardıcılığa fikir verilməlidir: 1) sözlərin müasirliyinə; 2) sözlərin bədiiliyinə; 3) sözlərin leksik səciyyəli olmasına; 4) sözlərin rəsmi üslubda olmasına.

Müraciət etiketlərində nitqin dəqiqlik və düzgünlük normalarına diqqət yetirmək vacibdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci bölməsində **“Müraciət qaydaları”**ndan bəhs olunur. Hər bir dildə qrammatika və sintaksisin sərhədini aşan qaydalar mövcuddur. İstənilən cəmiyyətdə mədəni normalar toplusu mövcuddur ki, onlar insanların müəyyən kontekst və situasiyalarla bağlı davranış və hərəkətlərini müəyyən edir.

Biz bu qaydaların dildə, danışmada və kommunikasiyada necə istifadə olunmasını bilmək üçün gündəlik situasiyalardan nümunə gətirə bilərik.

Məsələn: Əgər kimsə bizim ayağımızı tapdalayırsa, biz ondan üzrxahlıq etməsini gözləyirik.

Müraciət qaydalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Danışan və adresat arasında olan əlaqə və ya münasibət. Bu qrup özü də iki yarımqrupa bölünür:

- a) onların tanışlıq dərəcəsi;
 - b) onların əlaqələrində olan güc (sosial status, vəzifə);
2. Kontekst.
3. Danışanın niyyət və strategiyası¹.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü bölməsi **“Vokativlər müraciət bildirən söz kimi”** adlanır. Vokativ sözlər xüsusi nitq hissəsi kimi nidaların, təqlidi sözlərin, isimlərin, xitabların içərisin-

¹ Brown P., Levinson S. Politeness. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 18.

də əridilmiş, morfoloji və sintaktik kateqoriya kimi qəbul edilmişdir. Ş.Sarıbayev və S.İmaməliyev belə hesab etmişlər ki, vokativ sözlər nidaların tərkibindən çıxarılsa, onları daxil etməyə yer olmayacaq. Ona görə də dilçilərin böyük əksəriyyətini problemin araşdırılmasından, linqvistik təhlilindən daha çox həmin söz qurupunun hansı nitq hissəsinə daxil edilməsi düşündürmüşdür. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə K.Hacıyev, M.Adilov və N.Hacıyeva vokativ sözləri nidaların, təqlidi sözlərin içərisindən seçib ayırmış və onları xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd etmişlər. Bununla belə, vokativ sözlərin dil sistemində yeri, söz yaradıcılığında rolu, mənası və təsnifi diaxronik və sinxronik planda hələ də tam araşdırılıb, həll olunmamışdır¹.

A.Zviki vokativ sözlər kimi işlənə bilən isim və ismi birləşmələrlə bağlı qeydlər etmişdir. O, çağırış (bir kəsə X kimi səslənmək: Come here!) və müraciəti (interaksiya zamanı titul və ya adlardan istifadə) bir-birindən fərqləndirir. Onun fikrincə, çağırış adresatın diqqətini cəlb edir, müraciət isə – danışanla adresat arasında olan əlaqənin qorunub-saxlanılmasına xidmət edir. Lakin vokativlər idiomatiktir və virtual baxımdan neytraldır (qeyri-müəyyəndir).²

C.Makkonnell müraciət bildirən sözləri əməli işdə ictimai əlaqələr yaradan «*pəncərələr*» adlandırır.³

Azərbaycan dilçiliyində M.Vəzirov və digər dilçilər bu halın olduğunu qəbul etsə də, bizim dilimiz üçün xarakterik olmadığını xüsusi vurğulamışlar.⁴

K.Abdullayevin fikrincə, vokativlər – müraciətlə bağlı leksik-qrammatik ifadə formasıdır.⁵

¹ Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çayıoğlu, 1999, s. 116.

² Zwicky A. Hey, what's your name! Chicago: Chicago Linguistic Society, 1974, p. 787.

³ McConnell-Ginet, Sally. «What's in a name?» The Handbook of Language and Gender. Oxford: Blackwell, 2003, p. 69.

⁴ Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı, 1992, s. 7.

⁵ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1999, s. 216.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü bölməsi **“Vokativlər və onların nəzakət miqyası”**na həsr edilmişdir. Vokativlər diskurs markerləri kimi sözün illokusion gücünü yumşaldır və gücləndirir. Vokativlər iki növə bölünür: 1) hörmət; 2) tanışlıq.

Vokativlər nəzakət miqyasında üç ox üzərində yerini dəyişir: *güc, həmrəylik və kontekstual şərt*. Gücün vertikal (şaquli) oxu status və sosial rollar baxımından bərabərlər və qeyri-bərabərlər arasında işlənən vokativlərlə əlaqəlidir. Həmrəyliyin horizontal (üfiqi) oxu vokativləri yaxın və uzaq münasibətlərdə işlənənlər arasında yerləşdirir. Kontekstual ox isə ikiqatdır, çünki o bir tərəfdən formal/daimi kontekst kimi situativ şərtə, digər tərəfdən isə heyranlıq/nifrət kimi həmsöhbətlərin emosional vəziyyətinə aiddir¹.

Bu fəslin növbəti bölməsi **“Vokativlərin yeri və funksiyası”** adlanır. Vokativlərin digər mühüm cəhətlərindən biri də onların danışığda işləndiyi yerlə bağlıdır:

Sonda işləndikdə vokativlər baş hissəni izləyir.

Məs: «It won't be as much as that, *girl*». /A.Christie/

- Qoy qalsın, *ana*, - dedim. /H.Abbasdadə/

Əvvəldə işləndikdə vokativlər baş hissədən əvvəl gəlir.

Məs: «*Mesdames and Messieurs*, you know what we are here for». /A.Christie/

- *Uşaqlar*, gəlin. /H.Abbasdadə/

Təklidə işləndikdə vokativlər heç bir hissəyə aid olmur.

Məs: «And then? And then? *Crome?*» /A.Christie/

- Səni istəyirlər, a Bəhmən... Görəsən kimdi? *Əjdər?* /H.Abbasdadə/

Ortada işləndikdə isə vokativlər baş hissənin ortasında gəlir.

Məs: My idea is, *Poirot*, that we oughtn't to let the grass grow under our feet. /A.Christie/

- Yoxdu, *qızım*, yoxdu, gedin sizi də ovgar elədik. /H.Abbasdadə/

¹ Caldas C.R., Toolan C.M. The Writer's Craft, the Culture's Technology. PALA 1. Amsterdam: Rodopi, 2005, p. 212.

Vokativlərin işləndiyi yerlə bağlı təhlil apararkən məlum olmuşdur ki, onlardan 60%-sonda, 21%-əvvəldə, 13%-ortada və 6%-təkliddə işlənir¹.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin altıncı bölməsi **“Vokativlərin təsnifi və bölgüsü”**nə həsr olunub. Deskriptiv qrammatikada məlum praktikaya əsaslanaraq vokativləri aşağıdakı kriteriyalar baxımından təsnif etmək mümkündür:

- 1) formal;
- 2) funksional;
- 3) semantik və ya praqmatik.

Araşdırmalar sübut edir ki, vokativlər aşağıdakı semantik kateqoriyalara bölünürlər: a) əzizləmə bildirən terminlər; b) tanışlıq bildirən terminlər; c) ad terminləri; ç) titul və soyad bildirən terminlər; d) ləqəblər; e) hörmət bildirən terminlər; ə) qohumluq terminləri.

Nəhayət, ikinci fəslin yeddinci bölməsi **“Müraciət bildirən sözlərin praqmatikası”** ilə tamamlanır. A.V.Veltistova, O.H.Vetrova, V.E.Qoldin, H.N.Klyusov, O.N.Minina, M.A.Olikova, L.P.Rudko və başqaları müraciət bildirən sözlərin praqmatikasının nəzəri və praktiki baxımdan öyrənilməsində xeyli iş görmüşlər.²

Müraciət bildirən sözlər dilçiliyin müxtəlif sahələrində həmsöhbətlər arasında rabitə vasitələrinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Həmin kateqoriyaya daxil olan sözlərin ən geniş yayılmış forması nəzakətlik formasıdır. Burada aşağıdakı modeldən geniş istifadə edilir:

Mr., Mrs., Miss + soyad

Mr. – mister sözünün qısaldılmış formasıdır, soyadların və ya vəzifə adlarının qarşısında işlədilir.

Məs: «Some people, *Mr.Poirot*, have no sense of public duty».
/A.Christie/

¹ Meyer C.F. Corpus Analysis: Language Structure and Language Use. Language, Arts and Disciplines, 2003, p. 167.

² Оликова М.А. Обращение в современном английском языке. Львов: Выша школа, 1979, с. 35.

Mrs. – mistress sözünün qısaldılmış formasıdır. Bu forma əsasən ərli qadınların soyadlarının qarşısında işlənir.

Məs: «I am not ill, *Mrs.Marbury*. Just a little worried over various personal matters». /A.Christie/

Miss – ailə qurmayan, subay qadınlara, daha doğrusu, qızlara müraciət zamanı işlədilir.

Məs: «What can you tell me about the dead girl, *Miss Merrion?*» /A.Christie/

Müstəsna hal kimi *Miss* sözündən, eyni zamanda müəlliməyə müraciət edərkən də istifadə etmək olar.

Lakin tanımadığımız qadına müraciət zamanı həmin müraciət formasından istifadə etmək nəzakətlik formasına aid edilmir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlər təkliddə və ya adlarla deyil, soyadlarla birgə işləndikdə etiket qaydalarına uyğun olur. Bu qaydaların pozulması isə ictimai statusun aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Bəzi müraciət bildirən sözlər Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli formada işlənir. Belə ki, bizim dilimizdə evli və subay xanımlara *xanım* deyə müraciət edilir. Bunun modelini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

ad + xanım

İngilis danışq dilində elə müraciət bildirən sözlər vardır ki, onlardan tez-tez istifadə olunur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Madam (xanım, madam) – qadına müraciət edərkən istifadə olunan nəzakətli formalardan biridir.

Məs: «It's very painful, *madam*, I know», said Inspector Crome. /L.Hearn/

Sir (cənab) – yalnız yüksək rütbəli şəxslərə müraciət zamanı işlədilmir. Belə ki, məktəbdə şagirdlər kişi müəllimlərə, orduda əsgərlər rütbəcə özlərindən böyük olanlara, mağazada satıcılar müştərilərə müraciət edərkən bu sözdən istifadə edə bilərlər.

Məs: «She'd a little in the Savings Bank, *sir* – enough to bury her proper, that's what she always said». /A.Christie/

Müəyyən qrup və dairələrdə *sir* (cənab) sözü *gentleman* (centlmən), *madam* (madam, xanım), *lady* (qadın, xanım) sözləri ilə əvəz olunur.

«This is Miss Grey, *gentlemen*. My brother's secretary».
/A.Christie/

«*Lady*», Shizuka said, «don't speak of these things». /L.Hearn/
Müraciət bildirən sözlərdən biri – *dear* (çox hörmətli) mənasında işləndikdə ehtiram, hörmət, sayğı bildirir.

Məs: «*Dear Sir*, - I hope you'll forgive the liberty I take in writing to you». /A.Christie/

Azərbaycan dilində rəsmi formada işlənən müraciət sözlərinə – *xanım, bəy, müəllim, cənab* aiddir¹.

Məs: *cənab* + *prezident*

cənab + *nazir*

cənab + *səfir*

Əhməd + *bəy* və s.

Qeyd edilən bu strukturlar aşağıdakı modelləri əhatə edir:

- 1) titul + titul;
- 2) titul + ad + soyad;
- 3) titul + titul + ad + soyad;
- 4) ad + titul.

Bu qəbildən olan sözlər ad və soyadlara əlavə edilərək də işlənə bilər.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” hissəsində aşağıdakı elmi müddəalar ümumiləşdirilir:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində kommunikasiya iştirakçılarının müraciətlə bağlı seçimini şərtləndirən parametrlərə aşağıdakılar daxildir:

a) yaş parametri (kommunikasiya iştirakçılarının cinsini və yaşını nəzərə alan);

b) status parametri (sosial mənsubiyyəti, müxtəlif sosial strukturlarda kommunikasiya iştirakçılarının peşəsini göstərən);

¹ Qarayeva H. Azərbaycan dilində nitq etiketlərinin öyrədilməsi məsələsi. Bakı: Təhsil, 1999, s. 62.

c) individual pozisiya parametri (kommunikasiya iştirakçılarının tanışlıq və qohumluq səviyyəsini nəzərə alan);

ç) emosional-şəxsi parametr (subyektiv münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı olan);

d) danışanın bilik səviyyəsini göstərən parametr (ədəbi və ya loru formaların seçiminə təsir edən);

e) kommunikativ situasiyanın parametri (ünsiyyətin yeri və zamanı);

ə) situasiyanın rəsmilik səviyyəsi.

Bütün yuxarıda qeyd olunan parametrlər kommunikasiya iştirakçılarının müraciət bildirən sözlərin seçiminə müxtəlif cür təsir göstərir. Belə ki, bunların hər birinin mənalının dəyişməsi kommunikativ situasiyanın dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bununla bağlı olaraq ünsiyyət situasiyası üç hissəyə bölünür:

1) naməlum adresatla bağlı olan ünsiyyət situasiyası;

2) kiçik sosial qrup daxilində olan qeyri-rəsmi ünsiyyət situasiyası;

3) böyük sosial qrup daxilində olan rəsmi ünsiyyət situasiyası.

2. Praqmatika – sözlərin ifadə etdiyi mənaları, yəni real mübadilədə danışanın dinləyənlə necə işləməsini öyrənir.

3. Cümlənin mənası onun həqiqilik dəyəridir. Buna görə də cümlənin mənasını başa düşmək üçün orada olan sözlərin vəziyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır.

4. Danışanın biliyi kontekstin bir hissəsini təşkil edir və həmin kontekst də hər bir kommunikasiya iştirakçısına uyğun olmalıdır.

5. Nitq aktı müəyyən mühitdə və konkret məqsədlə danışan tərəfindən adresata yönəlmiş söyləmin deyimindən ibarətdir. Belə ki, nitq aktlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində danışan dinləyənin öz fikrini, əqli və ya psixoloji vəziyyətini dəyişməsi üçün müəyyən təsirlər göstərir.

6. Kooperativ prinsipi söhbət zamanı məqsədin aşkarlanmasına və söhbətin istiqamətinə şüurlu surətdə imkan yaradır. Dinləyənlər vaxtaşırı söhbətə qoşulur, kooperativ prinsipinə şərait yaradır, hətta fikir üstüörtülü deyilsə də, ondan əqli nəticə çıxarırlar.

7. Nəzakətlik prinsipi nəzakətliyin söhbət mübadiləsinə necə təsir etdiyini izah edir. Nəzakətlik xoşrəftarlığı möhkəmləndirən və qoruyub saxlayan davranış forması kimi müəyyənləşdirilmişdir.

8. Sima – insanın özü üçün əlverişli formada təsdiqlədiyi pozitiv sosial dəyər və sosial atributların şərtləri əsasında müəyyənləşdirilən şəxsi imicidir. Bu kommunikasiya prosesində insanın özü tərəfindən deyil, onun həmsöhbəti tərəfindən yaradılır.

9. Nəzakətsizliyin yüngül növündən insanlar arasında olan münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi və qorunub saxlanması üçün şüurlu bir strategiya kimi istifadə etmək mümkündür. Nəzakətsizlik sima ilə bağlı açıq diqqətsizlik ifadə etməsinə baxmayaraq, sosial münasibətlərin nizamlanmasında mühüm rol oynayır.

10. Aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, hər iki dildə istifadə edilən nitq etiketləri ünsiyyət situasiyasından, ünsiyyətin xarakterindən, xalqın adət və ənənələrindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konkret nitq situasiyalarında işlədilən müraciət öz pragmatik potensialını lazımi qaydada reallaşdırma bilir. Belə ki, ingilis dilində naməlum şəxsə müraciət zamanı nəzakət formasından istifadə edilir ki, bu da danışanlar arasında kommunikativ distansiyayı azaltmır və ünsiyyətin rəsmiliyini qoruyub saxlayır. Azərbaycan dilində isə naməlum şəxsə müraciət edərkən daha çox qohumluq terminlərindən istifadə edilir. Bu cür terminlər kommunikasiya iştirakçıları arasında səmimi münasibət yaradır və kommunikativ distansiyayı azaldır.

11. Vokativ sözlərin əsas məqsədi dinləyənin hər hansı bir cümlədəki mənanı başa düşməsinə kömək etməkdir. Vokativlər cümlədən çıxarılsa, deyilən cümlə kobud və sərt görünür. Bu məqsədlə deyilən cümlədə etiket qaydalarına əməl etmək üçün vokativlərdən istifadə edilir.

12. Vokativlər nəzakət miqyasında üç ox üzərində yerini dəyişir: *güc, həmrəylik və kontekstual şərt*. Gücün vertikal (şaquli) oxu status və sosial rollar baxımından bərabərlər və qeyri-bərabərlər arasında işlənən vokativlərlə əlaqəlidir. Həmrəyliyin horizontal (üfiqi) oxu vokativləri yaxın və uzaq münasibətlərdə işlənənlər arasında yerləşdirir. Kontekstual ox isə ikiqatdır, çünki o bir

tərəfdən formal/daimi kontekst kimi situativ şərtə, digər tərəfdən isə heyranlıq/nifrət kimi həmsöhbətlərin emosional vəziyyətinə aiddir.

13. Vokativlərin cümlədə yerinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, bu sözlər daha çox cümlənin sonunda gəlir.

14. Vokativ terminlər ingilis və Azərbaycan dillərində eyni qruplara bölünür: ad terminləri, qohumluq terminləri, titullar, soyadlar, əzizləmə terminləri və s.

Müraciət bildirən sözlərin tədqiqinə praqmatik nöqtəyi-nəzərdən yanaşıldıqda, aşağıda qeyd edilənlərə diqqət yetirmək vacibdir:

- 1) adresantın və adresatın praqmatik xarakteristikası;
- 2) müraciətin praqmatik məqsədi və nəticəsi;
- 3) adresantın seçiminə təsir edən faktorlar.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlər nitqdə mühüm praqmatik funksiyaya malikdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir Azərbaycan dilində vokativ sözlər və onların fərqli cəhətləri. ADU, «Elmi xəbərlər», № 5. Bakı, 2008, səh. 169-173.
2. Müasir ingilis dilində müraciət bildirən sözlərin praqmatikası. AMEA, «Filologiya məsələləri», № 4. Bakı, 2009, səh. 205-212.
3. Praqmatika nədir? BDU, «Dil və Ədəbiyyat», № 5(71). Bakı, 2009, səh. 106-108.
4. Müasir ingilis dilində vokativlərin yeri və funksiyası. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika elmi konfransının materialları. (4-5 dekabr 2009-cu il), səh. 180-182.
5. İngilis dilində vokativlərin təsnifi və bölgüsü. ADU, «Elmi xəbərlər», № 4. Bakı, 2010, səh. 109-113.
6. Вокативы и масштаб их вежливости в английском языке. Вестник Академии образовательных наук Грузии, «Труды», № 2(17). Тбилиси, 2010, с. 43-47.

7. Praqmatik mənanın izahı. Ümummillı lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Ali Məktəbimizə Universitet Statusu veril-məsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri III Respublika elmi konfransının ma-terialları. ARTN, ADU (15-17 aprel 2010-cu il), səh. 72-76.
8. Cümlənin praqmatik şərhı. Mədəniyyətlərəarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. ARTN, ADU (25-27 noyabr 2010-cu il), səh. 152-153.
9. Xarici dilçilərin praqmatika ilə bağlı fikir və mülahizələri barədə. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Res-publika elmi konfransının materialları. ARTN. Bakı, 2010, səh. 200-201.
10. Прагматические функции коммуникации. Институт Языкознания им. А.Байтурсынова Комитет Науки Министерства Образования и Науки Республики Казахстан. «Тілтаным» журналы, №1-2. Казахстан, 2011, с. 199-202.
11. Kooperativ prinsipi və danışıq implikasiyaları. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV Respublika elmi konfransının materialları. ARTN, ADU (18-19 may 2011-ci il), səh. 50-52.
12. Nitq aktı praqmatikanın aspekti kimi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları. ARTN. Bakı, 2012, səh. 63-65.

**PRAGMATIC FEATURES OF WORDS EXPRESSING
ADDRESS IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI
LANGUAGES**

SUMMARY

The dissertation deals with pragmatic analysis of words expressing address in Modern English and Azerbaijani languages. It consists of introduction, two chapters, a conclusion and the list of used literature including 224 sources.

The **“Introduction”** substantiates the choice and actuality of the theme, determines the aim and tasks, theoretical and practical significance, its research methods and specifies the structure of the dissertation.

The first chapter entitled **“Development and progress of pragmatics”** introduces researches and theories of linguists about pragmatics written up to now. The roles of context, speech acts, cooperative principle and strategies of politeness and impoliteness are taken into consideration here.

The second chapter is titled as **“The main features of address in the pragmatic aspect”** draws attention to speech culture, speech etiquettes, vocatives and their politeness scale, the place of vocatives in the sentence. The classification and distribution of vocatives, including pragmatics of words expressing address are revealed and compared in the English and Azerbaijani languages.

In **Conclusion** the author summarizes the basic results of the research.

Илаха Аловсат кызы Абдуллаева

**ПРАГМАТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СЛОВ
ОБОЗНАЧАЮЩИХ ОБРАЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена прагматическому анализу слов обозначающих обращение в современном английском и азербайджанском языках. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы, состоящего из 224 наименований и списка художественной литературы, послужившего материалом исследования.

В Общей характеристике работы обосновываются объект и предмет исследования, его актуальность, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, формулируются цель и задачи, основные положения, выносимые на защиту. Здесь же определяются методы исследования, а также излагаются сведения о его апробации.

В первой главе, озаглавленной «*Развитие и прогресс прагматики*» рассматриваются исследование и теории лингвистов о прагматике. Здесь учитываются роли контекста, речевых актов, кооперативного принципа и стратегии вежливости и невежливости.

Вторая глава называется «*Основные свойства обращения в прагматическом аспекте*». В ней изучается речевая культура и речевые этикетки, вокативы и масштаб их вежливости, место вокативов в предложении. Здесь раскрываются классификация и раздел вокативов и прагматика слов, обозначающих обращения в разносистемных языках.

В заключении диссертационной работы дается обобщение результатов проведенного исследования.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ИЛАХА АЛОВСАТ кызы АБДУЛЛАЕВА

**ПРАГМАТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СЛОВ
ОБОЗНАЧАЮЩИХ ОБРАЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2012

Kağız formatı: 60x84 16/1
Həcmi 1,6 çap vərəqi
Sayı 100
“MARS PRINT” firmasının
mətbəəsində çap
olunmuşdur.